

Розділ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ

2.1. Філософські та соціальні засади толерантності

Проблема толерантності пов'язана з низкою фундаментальних філософських питань, що стосуються розуміння гетерогенної сутності суспільного буття, свідомого, активно-діяльнісного характеру відношення людини до Іншого і до світу, через яке проявляються й реалізуються не тільки унікальні, неповторні риси конкретного суб'єкта, але й властиві для суспільства культурно-цивілізаційні, морально-етичні, ментально-сміслові паттерни його архітекτονіки та алгоритму існування.

Задля методологічної точності ми будемо керуватися, по-перше, правилом, за яким «визначити термін – це означає відобразити прикметні властивості його змісту таким чином, щоб послугуватися ним для протиставлення аналогічним термінам» [1, с. 12], що передбачає аналіз толерантності у співвідношенні з дотичними, схожими за змістом поняттями, і, по-друге, вимогою, згідно з якою «зрозуміти поняття – значить зануритися у той смисл, з нагоди якого воно було утворено» [2, с. 1028].

З огляду на щойно вказане, відзначимо, що проблема толерантності постає й актуалізується в *ситуації взаємодії* одного суб'єкта з інакшістю (расово-етнічною, мовно-культурною, релігійною, соціально-

статусною) Іншого в системі суспільних відносин, коли відмінності між ними можуть сприйматися як значущі для підтримання онтологічної безпеки (Е. Гідденс), соціокультурної автентичності та духовної автономії. Власне «взаємодія» виступає як конкретизація суспільних відносин, їх персоніфікація, через які відображаються особливості соціального способу буття людини в світі.

Згідно з висновками соціальної гетерологічної теорії, яка досліджує становлення, різнорідність і множинність речей, буття не може існувати інакше, аніж у дискретній сингулярності. Буття кожного існування є нічим іншим як розділенням. Воно дається як таке у самій можливості мовлення «ми». Але водночас буття разом означає, що ми маємо буття у якості спільної власності. Це зумовлює відносини між суб'єктами як такі, що характеризуються не чиймись неординарними потребами або уподобаннями, а фактом буття-разом. Таке буття-разом безпосередньо пов'язується з рівністю тих, хто ні в чому одне одному не є рівним. Така рівність виявляється у відмінностях. «Рівність з необхідністю модалізується як неможливість власної іманентності, тобто як неможливість власного конститування на основі єдиної для всіх антропологічної, політичної, моральної чи будь-якої іншої характеристики. Така рівність вимагає з терпеливістю сприймати те, що відрізняє...» [3, с. 260].

У світі живої природи відбувається постійна боротьба за існування і за кращі умови, і людське буття не є винятком. Породжуване нею насильство між народами і державами, насильство всередині суспільств, як свідчить увесь відомий нам досвід, виступає невід'ємним супутником їх історії. З удосконаленням засобів знищення та руйнації стають усе більш загрозливими наслідки конфліктів у людському середовищі. «Проблема гармонізації відносин є універсальною для соціальних об'єднань, тому й процеси, що лежать в основі регуляції соціальної напруги, мають універсальний характер» [4, с. 294].

Одним із винайдених і навіть вистражданих способів мирного співжиття людей у конфліктному світі є домовляння – «заміщення реального силового зіткнення мовно-комунікаційними (політико-дипломатичними, легальними) та інформаційно-просвітницькими діями», чим, власне, й визначається «необхідність сучасного визнання ситуації толерантності», – зазначає український філософ Є. Бистрицький [5, с. 296].

З ускладненням суспільства, диференціацією функцій, з появою нових суб'єктів соціальної дії в ньому, які отримують все більше ступенів свободи, кожна сфера буття досягає максимально можливої

для себе автономії і розвивається за своїми власними правилами та цінностями. Швидко з'являються нові соціальні групи, межі між якими стають гнучкими, відмінності – нестійкими, колективні ідентичності – не субстанціональними, соціальні інтереси – менш структурованими, а соціальні організації – фрагментарними. Наслідком цього, підкреслює С. Леш, є значно амбівалентніше і менш фіксоване позиціонування суб'єктивності, що закономірно орієнтує суспільство на дотримання політико-культурної толерантності [6, с. 228].

Соціально-економічні витоки потреби в толерантності досліджує у своїй монографії відомий російський учений О. Перцев. Авторитарність, нетолерантність традиційного суспільства були прямим наслідком низькопродуктивної праці, адже заради запобігання загрози свого фізичного знищення воно не дозволяло собі розкоші новачій. Із його розвитком виникали можливості для імпровізації, для творчих новачій у різних галузях. Створювалось розмаїття форм життя і діяльності в суспільстві, яке, у свою чергу, потребувало толерантності до Іншого, котрий тільки і міг з'явитися в результаті прогресуючого розподілу праці і появи нових форм суспільного життя. «Сам спосіб життя індустріально-ринкового суспільства щоденно і щогодини спонукає людей порозумітися і співіснувати, незважаючи на всі відмінності... Толерантність може бути визначена як визнання того, що існування інших, відмінних від тебе суб'єктів, виступає твоєю власною необхідністю і потребою» [7, с. 166-167].

Толерантність є економічно виправданою і вигідною для взаємодіючих між собою агентів ринкового суспільства, оскільки прискорює досягнення кожним з них кінцевого результату і мінімізує витрати часу. Зі збільшенням питомої ваги сфери послуг у структурі суспільного виробництва толерантність перетворюється на один із чинників зростання його економічної ефективності. Наприклад, жителі країн і місцевостей, що спеціалізуються на наданні туристично-рекреаційних послуг візитерам з різних континентів, не відмовляючись від власних ціннісно-нормативних систем, виявляються по-справжньому толерантними до всього незвичного і навіть суб'єктивно для них неприємного, з чим вони щоденно стикаються, приймаючи численних гостей із-за кордону.

Ця тенденція посилюється в сучасну інформаційну епоху у зв'язку з відкриттями і якісно новими можливостями у сфері «*computer science*». Характерними рисами життя стають доступність до джерел різноманітної інформації, перетворення інтелектуального

ресурсу на найважливіший чинник прогресу, що можливо за умови здатності взаємодіяти з іншими, незалежно від мовних і культурних їх особливостей.

Поширення інтернету і технічних засобів спостереження та контролю (приміром, шляхом сканування в аеропортах) призводять до всезростаючого агресивного тиску на приватний простір індивіда, оскільки ті чи інші, в тому числі інтимні, суто домашні сторони його життєдіяльності все більшою мірою оприлюднюються, обговорюються й оцінюються публікою. Скандальні матеріали сайту WikiLeaks іноді з грубими, майже образливими характеристиками державних і політичних діячів різних країн, наданими американськими дипломатами в режимі конфіденційного, службового користування, що з'явилися в інтернеті неочікувано для їхніх авторів наприкінці 2010 року, переконливо засвідчують потребу для будь-якої особи в наш час – час панування інформаційних технологій – виявляти толерантність.

Очевидною на сьогодні є наступна закономірність: із зростанням мобільності інформації в світі, полісуб'єктності в її створенні, розповсюдженні та інтерпретації, здатності її до функціонування у комунікативному просторі за власними законами і часто попри волю автора та поширювача, толерантність для всіх вербально взаємодіючих акторів стає об'єктивно затребуваним принципом цих взаємин і суб'єктивно більш вигідною, здатною примножувати соціальний капітал самих цих акторів.

Глобалізаційний тиск викликає спротив з боку традиційних культур, які уособлюють і захищають свою самобутність, зникнення котрих обернеться й зникненням підстав для їхніх власних ідентичностей. Тому стають ще більш затребуваними поширення і впровадження толерантності як принципу міжнародних стосунків, формування культури толерантності в людей, особливо у представників політичного класу [8].

Необхідність толерантності диктується її місцем і роллю у відтворенні самої людини в процесі спілкування. Відомо, що абсолютною передумовою суспільного відтворення людини у всьому багатстві її особистих здібностей, потреб, цінностей виступає соціальне спілкування, завдяки якому «індивіди як фізично, так і духовно творять одне одного» [9, с. 36]. Оскільки «людина – це єдина істота, яку я не можу зустріти, не виражаючи водночас ставлення до цієї зустрічі» [10, с. 11], то власне міжособове спілкування виступає процесом постійного взаємного оцінювання і кори-

гування, формування та вдосконалення різноманітних соціальних якостей і вмінь, потрібних нам для *спів-життя* з іншими.

Існує об'єктивна комунікативна потреба в толерантності. Як зазначає американський дослідник Дж. Пітерс, комунікація зайняла центральне місце в роздумах про демократію, адже вона позначає участь у колективному світі, участь у його творенні. В будь-якому зі своїх значень – участі, обміні, передачі, з'єднанні, долученні до досвіду – комунікація передбачає узгодження «Я» з «Іншим». Комунікація постає політичною проблемою доступу і можливостей, а відтак необхідна толерантність для оптимізації соціальних зв'язків, щоб потенційна можливість Іншого впливати на загальну волю актуалізувалася [11, с. 278].

Звернемося до політичної необхідності у толерантності. На думку визначного американського політичного мислителя Роберта Даля, толерантність безпосередньо *вплетена у тканину розвитку демократичних процесів* і виступає як одне із досягнень демократії. Американський політолог пов'язує можливість розвитку толерантності у політиці з усталеними цінностями її культури. Якщо відданість демократії передається як важливий спадок кожному новому поколінню, то у разі виникнення політичних розбіжностей між громадянами передбачатиметься визнання їх такими, що мають право на існування і відповідно – на толерантне відношення [12, с. 151].

Плюралістична теорія виходить із необхідності ширшого представництва різних соціальних груп, що виділяються мовними, релігійними, етнічними, професійно-корпоративними, іншими ознаками в системі політичної влади й управління інтересами. У зв'язку з цим відомий український учений С. Кримський відмічає, що в сучасному світі «поза врахування принципу толерантності та методики діалогу будь-який пріоритет рішень за правилом думок більшості є орієнтацією на ті посередні позиції, в яких думка експертів співпадає з думкою профанів» [13, с. 4].

Саме тому засновники концепту політичної культури Г. Алмонд і С. Верба включали толерантність у розмаїтті її проявів (терпимість, довіра до ближнього, повага до свободи іншого і спільні з ним цінності, консенсус серед керованих тощо) до основоположних принципів плюралістичної *демократії* участі.

Таким чином, функціональна цілісність та ефективність демократичної організації забезпечується завдяки участі всіх громадян через вільну артикуляцію і захист ними своїх інтересів, справедлива акумуляція і реалізація чого у вигляді загальної політичної

волі обраною в державі владою уможлиблюється лише при дотриманні принципу толерантності.

Що стосується політичної організації диктаторського типу, то волевиявлення індивідів позбавлене тут сутнісного моменту свободи вибору і тому повністю детермінується самою владою. Системною властивістю такого суспільства, що забезпечує його цілісність, виступає тотожність взаємних відношень окремих елементів і ядра структури політичної системи. Будь-які альтернативні версії реально є руйнівними для неї і тому піддаються репресіям. Прояви недозволеної інакшості, насамперед, політичної, жорстко переслідуються не тільки державною владою (ядром системи), але й зустрічають відверту і часто щиру ворожість із боку пересічних громадян (елементів системи). Масове добровільне доносительство під час Середньовіччя, а в ХХ ст. – у сталінському СРСР і нацистській Німеччині на носіїв інакшості, як таких, що загрожують чинному соціальному порядку, добре ілюструє наявність двох потужних потоків нетерпимості – «згори» і «знизу», поєднання яких і виступає доволі надійним фундаментом та умовою життєздатності цієї системи.

Потреба в толерантності у міру усвідомлення її цінностей соціальними акторами об'єктивується у визначенні ними її цілей у зв'язку з бажаним станом самого суспільства, досягнення якого небезпідставно асоціюється з впливом її як норми і принципу взаємин у ньому. Такий підхід впливає з принципу детермінації, одним із видів якого, широко поширеного у суспільстві, є цільова, телеономна детермінація, за якої доцільність очікуваного суб'єктом стану суспільної системи виступає як наслідок його дії задля приведення всієї системи до оптимальних параметрів її існування, одним із яких є самозбереження системи.

М. Мамардашвілі писав, що, на відміну від варварства, цивілізація передбачає формальні механізми упорядкованої, культурно-правової, надситуативної поведінки, а не заснованої на чийсь милості, ідеї або добрій волі. Така поведінка відбиває соціальне, громадянське мислення, яке блокує, наскільки це можливо, енергію зла у відносинах і спрямовує до цивілізованих взаємин навіть ворогів [14, с. 20].

Толерантність і виступає релевантною моделлю такої цивілізованої поведінки. На ранніх етапах історичного розвитку людських спільнот її цілі розглядались інструментально, як те, що очікується від «терпимості», «терпеливості», «милосердя», «спокою»: вдосконалення людини (в індійській думці); міжособових відносин,

стосунків між правителем і підданими, старшими і молодшими в державі (у китайських ученнях); досягнення прекрасного як блага (в платонізмі) [15, с. 617]; сприяння справедливості й заснованим на ній дружнім стосункам між вільними громадянами в політії (в Аристотеля) тощо.

Ця ж інструментальна парадигма збереглась і в подальших роздумах учених, про що детально йшлося в попередньому розділі. В наш час цілі толерантності підпорядковуються забезпеченню суспільного та індивідуального буття на принципах свободи, демократії, поваги до особистості. Цей підхід утілений у таких найважливіших міжнародних документах, як Статут Організації Об'єднаних Націй [16], Декларація принципів толерантності, ухваленій ЮНЕСКО у 1995 р. [17], ряді інших документів.

Зауважимо, що толерантність однаково слугує гуманітарній підтримці позиції будь-якої людини. Посиланням на толерантність не можна довільно забороняти або таврувати чийсь погляди чи ідеї як «відсталі», «шкідливі», «недостойні сучасної людини» і т. ін. Толерантність не є привілейованим повноваженням будь-якої групи (меншості чи більшості, влади чи опозиції, Заходу чи Сходу, віруючих чи атеїстів тощо); вона спроможна виконувати своє суспільне призначення тільки як *взаємна* толерантність.

Складність реалізації цього завдання пов'язана з тим, що індивід стикається з Іншим як із *Чужим*, а не *Своїм*. У повсякденному житті вже з перших років дитина навчається поділяти оточення на дві частини – на *Своє* і *Чуже*, і відповідно до цього по-різному поводити себе. *Своє* для формування особистості має неабияке значення, адже саме воно утворює її єство, її унікальність і окремішність. Тому для самого суб'єкта *Своє* уявляється природним, а відтак, і правильним.

Життєвий досвід, виховання поступово озброюють особистість спроможністю дивитись на світ чужими очима, вчать сприймати критично себе і тверезо оцінювати власні вчинки, успіхи. Така здатність потребує вміння порівнювати себе з Іншим, що, однак, не обов'язково веде до розуміння цього Іншого як рівноцінного тобі, толерантного ставлення до його інакшості. Надто часто наслідком порівняння можуть бути заздрість, пихатість або, приміром, комплекс власної неповноцінності тощо. Подібним станам і настроям бракує переживання свободи – власної і чужої, відчуття права як мого, так й іншої людини, бути не схожим на когось, права на самобутність. Навпаки, тут присутній уніфікуючий вплив деякого узагальненого,

а тому значною мірою знеособленого взірця, під який підганяється жива індивідуальність.

Толерантність – це такий принцип відносин, який побудований на симетричності і який виправдовується нею, адже лише через це кожен учасник суспільних взаємодій може пред'явити властиву йому природну неповторність як рівноцінну. Проблема полягає не в тому, що ми всі відрізняємося один від одного й усвідомлюємо свою відмінність від інших людей та відмінність інших від нас. Ситуація співіснування інакшостей проблематизується через наступне питання: як, з одного боку, мені жити поруч з іншими, не відкидаючи їх, не поглинаючи їх, не імітуючи їх, не підлаштовуючись під них, не розчиняючи і не втрачаючи себе в чужому, а, з іншого боку, як іншим жити поруч зі мною, залишаючись такими, якими вони є, що і як їм треба чинити, щоб я сприймав їх такими, як вони є?

Толерантність не є синонімом однобічної жертви власною свободою в ім'я загального блага. Зусиллями лише однієї сторони такого блага не досягти – те, що є *загальним* для всіх нас, відповідно потребує участі всього *загалу*. Інша річ, що не може бути абсолютної синхронізації спільних зусиль на шляху до цього загального блага – адже хтось *першим* має проявити терпимість, терпеливість, вічливість, доброзичливість, хтось *першим* має бути великодушним до слабкостей і вад Іншого, хтось *першим* повинен надихати власним прикладом до взаємної поваги інакшості в поглядах, переконаннях, віруваннях тощо. Тому толерантність органічно передбачає прагнення й здатність до ініціювання культурності, шани, поступливості, поваги у відношенні до Іншого, вміння пробачати те, що неприємне або що викликає зсередини нашого Я спротив погодитись із маніфестованою інакшістю і прийняти її.

Толерантна людина завжди має залишатися відкритою до співробітництва з Іншим. Проте така відкритість до діалогу не повинна створювати враження світоглядної, ідейної, моральної, політичної капітуляції перед цим Іншим. Моя відкритість є запрошенням до обопільного осмислення і взаємного пошуку *міри* послуговування кожним власною свободою, необхідною саме для розв'язання ситуації, що склалась на даний час і в даних умовах.

Оскільки уявлення про свободу та її межі є історично змінюваними, то для еволюції цього феномена толерантність формує оптимальні умови. К.-О. Апель [18], Ю. Габермас [19], інші представники комунікативної філософії саме на тлі толерантності, через процедуру громадського морального дискурсу, аргументативний

суспільний діалог, у ході якого й визнається нове як легітимне і визначаються його границі, ґрунтують можливість досягнення загальної згоди у суспільстві. В цьому плані цілі толерантності полягають у сприянні й відтворенні суспільного договору в умовах, які постійно оновлюються, а значить, й у забезпеченні динамічної рівноваги суперечливо спрямованих векторів розвитку соціуму.

Пов'язаною із вищезазначеним важливою метою толерантності виступає утримання в полі суспільного тяжіння, в межах впливу державних інституцій і громадськості тих осіб, які на шляхах сповідуваної ними інакшості можуть самоізолюватися, поступово втратити відчуття значимості для себе соціальних зв'язків, чинних соціальних норм та вимог культури і тим самим увійти у тотальний конфлікт із соціумом.

Отже, цілі толерантності, з одного боку, відбивають об'єктивну затребуваність її, породжувану протиріччями економічного, соціально-політичного, духовного розвитку суспільства, а, з іншого – зумовлюються прагненням соціального актора забезпечити гнучкий рівень суспільної угоди, інноваційний характер і гуманістичну спрямованість змін у соціумі загалом.

Зазначені цілі конгруентні фундаментальним загальноновизнаним благам, очевидність яких не викликає сумніву і підтверджена багатовіковим духовним досвідом людства, – сприяти утвердженню миру, свободи, рівності, права кожного на творчу самореалізацію, на самобутність і на щастя, служити засобом включення індивіда до соціуму і підтримання згоди у найвищих цілях та інтересах між людьми.

При визначенні сутності толерантності будемо виходити з розуміння поняття «сутності» як позначення головного в предметі, його іманентної властивості, того внутрішнього змісту, що проявляє себе у різноманітних зовнішніх формах існування [20, с. 801].

У науковому обігу поняття толерантності є доволі новим. Із середини ХХ ст. воно увійшло до лексики біології та медицини і позначає в них здатність організму витримувати «відхилення екологічних факторів від оптимальних для себе» [21, с. 310], «вплив лікарської речовини або отрути без розвитку відповідного ефекту» [22, с. 198].

Якщо звернутись до соціально-гуманітарних наук, то ортодоксальний марксизм-ленінізм довгий час таврував як безпринципність, як зраду класових інтересів і тому відкидав соціальну цінність толерантності. В сучасних виданнях уже немає ідеологічно заангажованої

ваного розуміння цього феномена, але в частині їх ще переважає описово-етимологічний підхід.

Філософські словники визначають толерантність як «моральну якість, що характеризує ставлення до людини іншої раси, національності, культурної традиції, релігійної конфесії як до рівно достойної особистості» [23, с. 590], пов'язують її з «терпимістю до іншого роду бачень, норів, звичок» [24, с. 457].

Енциклопедичний словник з етики також трактує толерантність як якість, що характеризує ставлення до іншого як до рівно достойного і що виражається у свідомому тамуванні в собі відчуття неприязні щодо інакшості іншого [25, с. 493].

Довідники з соціології розглядають толерантність як терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, поглядів, ідей, вірувань, як терпимість до критики власних позицій, ідей і дій, як прояв самовладання, стриманості, здатності довго витримувати негативні впливи [26, с. 330]. Її антиподами вважають авторитаризм і тоталітаризм із властивим їм ідейним «абсолютизмом», вірою у виключне володіння вищою і незаперечною істиною та одним-єдиним рецептом досягнення добробуту і щастя [27, с. 1128-1129].

Психолого-педагогічні видання тлумачать толерантність як «терпеливість, витривалість, психічну стійкість щодо фрустраторів і стресорів, що сформувалися внаслідок зниження чутливості до їх повторюваного впливу» [28, с. 596], як «ознаку гуманної людини» [29, с. 912].

У Політологічному словнику (за ред. проф. В. М. Пічі) толерантність тлумачиться у традиційному смислі як «терпиме ставлення до інтересів і позицій інших сторін при загальній незгоді з ними» [30, с. 113]. Розгорнуте визначення толерантності дає виданий у 2004 році (за редакцією В. П. Горбатенка) Політологічний енциклопедичний словник. У ньому наголошується на плюральному характері суб'єкта відносин толерантності і показується конструктивна роль толерантності як першого ступеня тріади взаємовідносин: толерантність – повага – співробітництво, що виступає передумовою нормального політичного процесу в демократичній державі і водночас є одним із імперативних завдань її політичної системи [31, с. 661]. У політичному плані толерантність інтерпретується як готовність влади припускати інакомислення в суспільстві, діяльність опозиції в рамках конституції, здатність гідно приймати поразку в боротьбі.

Отже, стислий огляд сучасних визначень показує, що довідкові видання фіксують такі головні ознаки змісту толерантності, як: терпимість, терпеливість, здатність витримувати негативний вплив,

володіння собою, стриманість, гуманність. *Ядром толерантності* (в розрізі семантичному, історичного походження і доволі усталеної практики вживання) виступає саме *терпимість*. Невипадково, що в економічних виданнях або у тих, що стосуються військової справи, це поняття не фіксується, адже суперництво (економічне або військове) суб'єктів уже за визначенням несумісне з терпимістю до них. Із цього можна зробити перший висновок: людина, яка через різні причини не виявляє терпимості до інакшості Іншого, не може вважатися толерантною, і, навпаки, першою умовою толерантності є терпимість, що відбивається на рівні буденної свідомості, де, як показали соціологічні опитування студентів ряду київських ВНЗ, толерантність також асоціюється, насамперед, із терпимістю [32, с. 54].

Великий тлумачний словник української мови пропонує такі головні смислові аспекти терпимості:

- здатність терпимо, поблажливо ставитися до чужих звичок, звичаїв, поглядів і т. ін.;
- терпіти стійко, без нарікань витримувати фізичні або моральні страждання;
- зазнавати прикростей, образ, утисків і т. ін.;
- миритися з існуванням кого-, чого-небудь, поблажливо ставитися до когось, чогось;
- вибачливо ставитися до чиїхось провин, вад і т. ін.;
- довго та спокійно витримувати щось нудне, неприємне, небажане [33, с. 54].

З огляду ж на політологічний контекст, зведення поняття «толерантність» до терпимості, їх ототожнення нам видається неправомірним, адже змістом політики держави не може бути, приміром, «терпіти без нарікань фізичні або моральні страждання» чи «зазнавати прикростей, утисків». Натомість очевидно є необхідність вироблення єдиної політичної волі таким колективним суб'єктом, як народ, як сукупність різнорідних суб'єктів політичної системи, і в умовах демократії без і поза толерантності це унеможливується. В цьому полягає одна з її важливих соціальних функцій. Альтернативним способом консолідувати і суспільство, і політичний клас, як відомо, виступає авторитарний диктат з боку владної верхівки.

Беручи до уваги ці міркування, ми оцінюємо як неповні визначення толерантності просто як *терпимого* ставлення до інакомислення [34, с. 42], до іншого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, думок [35, с. 122]. Оскільки такі підходи поширені в

літературі, вважаємо за потрібно більш детально зупинитись на відмінності між даними поняттями і толерантністю.

«Толерантність» походить від латинського дієслова *tolero* – «нести», «тримати», «терпіти». Це дієслово застосовувалося у тих випадках, коли було необхідно «нести», «тримати» у руках яку-небудь річ. При цьому малося на увазі, що для тримання і переносу цієї речі людина повинна докладати певних зусиль, страждати і терпіти. З іншого боку, значення слова *tolero* – «викормлювати» та дієслова *tollo* – «вважати своєю дитиною, виховувати, пестити» пов'язують його з ідеєю «виховання» людини, особистості [36, с. 775].

Несхожість між українським, російським «терпимість» та європейським «толерантність» вагома через нестачу саме цього аспекту в структурі даного поняття. За своєю граматичною формою *терпимість* виступає як *passivum pro activo*, що вказує на смислову зорієнтованість даного слова на пасивну участь [37, с. 122-123]. На відміну від цього, толерантність – це, у першу чергу, чемність, яка потребує деякої самостриманості і яка дозволяє відноситися до «іншого», а ргіорі не такого, як «Я», саме з позиції «Рівного» [38, с. 19].

Як відмічає Ю. Габермас, даний термін, що виник як «терпимість», у зв'язку з конфесійним розколом, тепер містить більш широкий спектр значень. В англійській мові «tolerance» має відношення до поведінкової диспозиції, до чесноти, адже він означає також «допускати», тобто тут висловлюється ідея *міри, межі*, до якої можна терпіти іншу людину чи явище, навіть якщо вони не зрозумілі, викликають здивування, неприйняття чи опір. Інше англійське слово «toleration» у широкому смислі позначає терпіння як *стан* вимушеності, коли допускається (а значить, і легітимізується) існування чогось неприємного, що, власне, й указує на адміністративно-владну конотацію чистої терпимості, а відтак, й на те, що «toleration» стосується правового акту [39, с. 45].

Толерантність, таким чином, з одного боку, характеризує міру терпимого ставлення людини до неприємного, а з іншого – легітимацію цього неприємного для неї. Те, що толерується, базується не на емоційній чи релігійній, а на ціннісно-раціональній легітимності, котра (за М. Вебером) передбачає усвідомлення значущості деякого порядку, який для певного кола людей асоціюється з обов'язковістю й престижністю і водночас спирається на юридичну та конвенціональну гарантію до спонукання їх слідувати підтримуваний цим порядком нормі [40, с. 636].

Іншим, доволі поширеним поглядом на феномен толерантності, є її зведення до «байдужості», яка, з нашої точки зору, в певному

сенсі виступає антиподом самої толерантності. Байдужість не вимагає від людини активної зацікавленої позиції. Вона часто зумовлена егоїстичною самозакоханістю або ж інтелектуальною, душевною нерозвиненістю. Байдужість не потребує визнання за іншим індивідом його прав і свобод, і тому навіть за умови відсутності проявів нетерпимості або зверхності соціальна цінність такого життєвого кредо, принаймні, сумнівна.

На відміну від байдужості та індиферентності, толерантність орієнтує на пошук розумного компромісу на основі інтересу до Іншого. Для толерантності характерна інтенсивна робота думки, аналіз, міркування, співставлення на фоні загальної доброзичливості. Вона відрізняється зацікавленістю стосовно Іншого, відвертою і щирою налаштованістю досягнути його світовідчуття, і тому виражається у прагненні людини порозумітися з ним через процедури пояснення своїх мотивів, погодження настанов та принципів співробітництва, відмови від тиску, образ, приниження.

Не є синонімом толерантності й «поблажливість», хоча на цьому й наполягає, зокрема, Словник синонімів З. Є. Олександрової [41, с. 537], оскільки та містить імпліцитно відтінок відпочаткової зверхності одного суб'єкта до іншого, чим елімінується принцип рівності у їхніх відносинах. Цілком очевидно, що без і поза цим ускладнюється досягнення прикінцевого плідного результату суспільної співпраці і згоди *вільних* соціальних акторів. Тому правильним є погляд на толерантність, перш за все, як на пошану й визнання *рівності* людей [42, с. 97].

Прагнення до «ввічливості, збереження обличчя співбесідника» [43, с. 269] ми також не розглядаємо як визначення толерантності, хоча ці та інші близькі до них за своєю семантикою комунікативні категорії входять до її лінгвокультурологічного поля. Як зазначають філологи, толерантність має справу з двома лексико-семантичними варіантами. Один з них належить до поля «властивість, якість», а інший – «ставлення, відношення». Якщо в першому випадку актуалізується психологічний аспект, то в другому – акцентуються раціональні і соціальні сторони відношення. Поняття ввічливості, чемності не є результатами відношення суб'єкта до іншого у зв'язку з усвідомленням його інакшості й переживанням внутрішнього конфлікту, спричиненого колізією зіткнення відмінностей, що є обов'язковим для ситуації толерантності [44, с. 107]. Згадані ж вище комунікативні категорії є бажаними для формування і підтримання толерантного клімату в суспільних взаємодіях, адже вони призначені для упорядкування у свідомості людей знань про

спілкування та його правила і норми, схвалювані певним суспільством на даний час у якості загальноприйнятих, а тому очікувані від усіх його членів.

Тож проведений аналіз засвідчив, що терпимість, терпеливість, ввічливість, байдужість, поблажливість, доброзичливість артикулюють різні іпостасі *примирення з інакшістю* Іншого. Це й дозволило В. Лекторському тлумачити толерантність як представлену через такі типи функціонування:

1) терпимість до існування різних поглядів і практик. Цей тип характеризує ситуацію, коли різні системи поглядів допускаються за умови, якщо вони не суперечать загальнолюдським нормам;

2) повагу до іншого, кого людина не розуміє і з ким не взаємодіє. Цей тип виокремлюють через рівноправність культур і відсутність привілейованої системи поглядів та переконань;

3) терпимість до слабкостей інших. Це збігається з плюралізмом і пов'язано з визначенням привілеїв у системах поглядів і цінностей;

4) збагачення досвіду і критичний діалог, що спирається на діалогічність природи розуму [45, с. 46-54].

Залежно від сфери, де відбувається взаємодія з інакшістю Іншого, Л. Баєва виділяє такі основні типи (форми) толерантності:

– міжетнічна толерантність – повага до представників іншої расової та етнічної спільноти, апріорне визнання рівності всіх людей попри їхню належність до конкретної спільноти;

– міжконфесійна (релігійна) толерантність – визнання права за кожним на власний шлях до Абсолюта і сповідування вірування та упорядкування згідно з ним свого життя, а також визнання віруючою людиною іншої релігії як альтернативної, рівноправної форми духовного життя, повага до її цінностей і традицій;

– гендерна толерантність – визнання рівності й однакової гідності осіб чоловічої і жіночої статі, повага до особливостей кожної статі і відмова від домінування однієї статі над іншою; її протилежністю є гендерна нетолерантність (сексизм) – форма поведінки, що дискримінує жінок та їх право на повноцінну участь у професійній діяльності, суспільному житті;

– сексуально-орієнтована толерантність – визнання нетрадиційної сексуальної орієнтації як факту суто приватного життя особи, що не спричиняє для неї жодних дискримінаційних наслідків;

– соціально-групова толерантність – нейтральне або дружнє ставлення до представників інших соціальних груп (класів, верств, страт, організацій, рухів та ін.) у разі, якщо їх думки, стиль життя

та особливості поведінки не становлять небезпеки здоров'ю, не обмежують свободу і права інших;

– педагогічна толерантність – неупереджене ставлення педагога до учнів, повага їхньої людської гідності і прав;

– фізіологічна толерантність – терпиме ставлення до осіб похилого віку, інвалідів, людей із фізичним вадами, хворих на СНІД, із розумовими розладами;

– наукова толерантність – повага до представників різних наукових шкіл, напрямів мислення та вчень, до опонентів і критики на свою адресу з боку інших науковців;

– політична толерантність – визнання рівних прав і можливостей різних партій і політичних рухів, повага до опонентів попри відмінність у поглядах; протилежністю їй виступають тиранія, репресії до інакомислячих [46, с. 17-19].

М. Мацьковський, окрім вищеперелічених, у якості окремих типів (форм) толерантності називає географічну – неупередженість до жителів сіл і провінційних міст та маргінальну – терпеливе ставлення до волоцюг, безхатніх, колишніх в'язнів [47, с. 150-151].

Отже, у загальному плані зміст толерантності полягає у її здатності *встановити і зберігати спільність з людьми*, кожна з яких, у межах власної свободи і притаманних їй як людині і громадянину прав, задовольняючи свої різноманітні потреби та інтереси, все-таки залишається онтологічно унікальною, що дозволяє у взаєминах з іншими здійснювати як рівноцінні свої специфічні духовні, соціокультурні, політичні, побутові практики, з сукупності яких утворюється суперечлива єдність багатоманітного соціального цілого.

З огляду на окреслене розуміння змісту толерантності, стає можливим розглянути її смисл. Провідні психологи (Л. С. Виготський, О. М. Леонт'єв, С. О. Рубінштейн) показали, що смислова сфера відіграє вирішальну роль щодо діяльності людини та її життя взагалі, адже смисл конструюється в кожному акті розуміння як знання про зміст предметної і комунікативної ситуації. Як підкреслює сучасний французький філософ Ж.-Л. Нансі, будь-який смисл становить цінність тією мірою, якою він долає межі егоїстичності і здійснює вихід за кордони індивідуальності у царину всезагальності [48, с. 314]. Місточком між одиничним та універсальним в осмисленні людського буття й виступає толерантність, тому справедливим є висновок про безпосередній зв'язок смислової сфери людини з толерантністю, якого дійшла О. Грива в її докторській дисертації [49, с. 67].

Смисл толерантності по-різному висвітлюється науковцями залежно від прийнятих методологічних підходів. Представники *аксіологічного* підходу тлумачать толерантність як цінність-у-собі (для Г. Маркузе – «ціль-у-собі», для П. Ніколсона – «благо-в-собі»). Ряд учених (О. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, С. К. Бондарева, Р. Мей, А. А. Погодіна) бачать у толерантності поряд із гуманізмом і альтруїзмом один із проявів загального ціннісного ставлення до людини загалом. Таким чином, смисл толерантних відносин між людьми полягає у сприйнятті індивідуальності як цінності. Толерантною людиною Інший сприймається як цінність. Цінністю виступає для неї його відмінність і право на таку відмінність.

Ідеально-типовий підхід акцентує нормативно-раціоналістичний смисл толерантності, який бере свій початок від універсалізації природних прав людини, що впливає з категоричного імперативу І. Канта. Однак він є дієвим лише за умови згоди тих, хто добровільно на себе покладає його моральнісні максими. Без взаємності відношення між взаємодіючими суб'єктами легко перетворюються від побудованих за принципом ставитися «як до цілі», коли втілюється ідея рівності в людській гідності, в егоїстичну зверхність одного з орієнтацією до іншого «як до засобу».

Онтологічний підхід спирається на історичні приклади, як це робить М. Уолцер стосовно режиму терпимості в Римській імперії, коли влада легітимізує групові права, запроваджує заходи позитивної дискримінації, долаючи тим самим найбільш неприємні для соціуму нерівності. Смисл толерантності у такому разі полягатиме в тому, що вона сприяє більшій справедливості у доступі до життєвих ресурсів для всіх груп населення. Проте на практиці часто відбувається своєрідна приватизація деякими з них публічного простору, максимізація вигоди зі свого становища за рахунок усього населення, пошук усе нових підстав для привілеїв і пільг. Тому правий В. Кімліка, який доцільним вважає скасування у суспільстві не всіх нерівностей, а лише тих, що спричиняють безпосередній ущерб [50].

Конфліктний підхід виходить із розуміння суспільства як цілісного, але внутрішньо суперечливого утворення, джерело змін і рушійні сили розвитку якого пов'язані з дією притаманних йому протиріч, які реалізуються і стають соціальним фактом через боротьбу суспільно-політичних суб'єктів.

Постає, однак, непросте питання: яким чином, усвідомлюючи об'єктивну суперечливість своїх інтересів з інтересами інших, розуміючи у зв'язку з цим конфліктний характер своїх взаємин з

ними і відчуваючи в собі властиве при такого роду зіткнення бажання отримати однобічну вигоду, можна все ж таки зробити вибір не на користь відрази, ворожості, нетерпимості?

Для опису і прояснення поставленої проблеми нам видається цікавим і плідним підхід представника знаної Чиказької соціологічної школи Герберта Блумера, викладений у його праці «Методологічна позиція символічного інтеракціонізму». В ній учений сформулював три ключові теоретико-методологічні постулати:

– по відношенню до оточуючих предметів, у тому числі й до інших людей, які суб'єктивно поділяються на різні категорії (друзів, ворогів і т. п.), до дій цих людей, соціальних інститутів, поглядів та ідей людина ставиться та чинить відповідно до тих значень, які вона ж сама їм надає;

– значення всіх цих предметів проявляється не інакше, як у ході взаємодії між людьми;

– ці значення регулюються та модифікуються самою особистістю в процесі здійснюваної нею інтерпретації, що супроводжує акт її взаємодії з предметами.

Г. Блумер заперечував походження значень предмета від незалежних від людини характеристик його внутрішньої природи або від особливостей чийось психологічних якостей. Він вважав, що значення виникають при взаємодії людей між собою. Вони зумовлюються тим, як інші люди поведуть себе стосовно даної особистості. Тобто, на думку Блумера, значення є соціальними продуктами, а їх утворення – особливим різновидом діяльності перебуваючої у взаємодії з іншими людини. Використання цих значень постає як смислоутворення, що здійснюється в процесі інтерпретації. Тому і соціальна реальність не є автоматичною матеріалізацією дій незалежних від людей соціальних та психологічних сил. Оскільки соціальна взаємодія є процесом, що формує, а не просто виражає людську поведінку, то й соціальна реальність виступає продуктом людських взаємодій і усвідомленого спрямування цих взаємодій самою людиною [51].

Як впливає з наведених міркувань, людина шляхом відповідного смислоутворення і користування наданими нею значеннями може зорієнтувати свої відносини з Іншим у бік толерантного поводження з ним, навіть розуміючи при цьому їх конфліктний характер. Але знову постає питання: які мають бути суттєві умови для актора, аби він поставився не ворожо, не з нетерпимістю, а саме толерантно до інакшості? Інакше кажучи, на яких підставах можливі в принципі продукуючі толерантність значення й смисли?

Перша з них торкається об'єктивних, зовнішніх щодо суб'єкта взаємодії обставин, які зумовлюють значною мірою її зміст та характер. За винятком того, коли йдеться про реальну загрозу руйнації основоположних прав, свобод людини, фундаментальних норм моралі, безпеки держави, толерантність можлива як раціонально обґрунтований принцип максимізації зусиль багатьох в і'м'я єдиного для всіх них загального блага, і як апелююча до здорового глузду Іншого передумова більш-менш гарантованого отримання кожним десь по половині шансів на успіх бажаного для кожного з них результату в ситуації невизначеності прикінцевого стану взаємодії між ними.

Друга стосується розуміння суб'єктом природи відмінності, з якою він стикається і яка потребує від нього якоїсь певної реакції. Толерантність не потрібна, якщо люди або в принципі не можуть погодитись прийняти інакшість через її вищевказаний зміст, або якщо вони, навпаки, зголосилися повністю дотримуватися спільних норм, поглядів, цінностей, що буває вкрай рідко. А відтак, як справедливо зауважує П. Гречко, толерантність має відношення не до всіх і не до будь-яких відмінностей, а лише до значущих, істотних, коли без неї ніяк не обійтися. Між повним прийняттям і абсолютним неприйняттям Іншого знаходиться просто неприйняття. Воно істотне для толерантності, з ним пов'язане її повнокровне історичне буття [52, с. 325].

Третя пов'язана з рівнем розвитку та зрілості толерантної свідомості в самого суб'єкта, його здатності за допомогою власної волі спрямувати свої дії у комунікативному і поведінковому плані від початкового неприйняття інакшості Іншого до знаходження в ній конструктивних елементів, того спільного, що можна інтерпретувати як об'єктивну основу для поєднання зусиль заради мінімізації негативних, іноді руйнівних щодо людської солідарності наслідків.

Четверта має відношення до наявності в культурних традиціях соціуму, його інститутів та організацій визнаних інституційно-процедурних засобів артикуляції феномена соціального протиборства з можливістю для сторін заявити публічно про свої претензії і цілі та обґрунтувати необхідність по-новому розподілити ресурси, а також легітимних механізмів урегулювання конфлікту. Тобто, це означає, що актор за умови боротьби з Іншим може поставитися до нього толерантно, якщо він упевнений в усвідомленні суспільством і прийнятті ним ідеї природності конфлікту, наявності закріплених і традицією, і відповідними державними інституціями чітких, обов'язкових правил поведіння в ньому, впевненості в справедливості розв'язання даного спору, хоча б і частково.

Нерелевантність указаних умов складовим ситуації взаємодії з інакшістю частіше за все каналізує її розвиток у конфліктне русло. Вид соціальної взаємодії, коли сторони усвідомлюють як своє протистояння, так і власне ставлення до цього, звичайно визначається як конфлікт. У працях Л. Козера, Р. Дарендорфа, К. Болдінга, Л. Крайсберга, Е. Обершелла, Г. Коллінза, Дж. Рула доведено, що конфліктна взаємодія суттєво гальмує і викривлює самий процес повсякденного відтворення соціального життя, дезорганізує систему розподілу соціально значимих способів життєдіяльності і ресурсів, знижуючи тим самим результативність усієї сукупності суспільних відносин.

Більшість учених, однак, виходять з уявлень про атрибутивність конфлікту соціальному життю і його неминучість. «Усередині будь-якого суспільства спостерігаються конфлікти між групами, партіями, окремими особистостями», – підкреслював Р. Арон [53, с. 517]. Відомий американський учений Роберт Парк включав конфлікт у число чотирьох головних видів соціальної взаємодії поряд із конкуренцією, пристосуванням і асиміляцією, через що, власне, й пролягає шлях до співробітництва.

Толерантність у світлі цього постає як один із *принципів оптимізації соціальних контактів та взаємодій* у неоднорідному суспільному середовищі в напрямі до співробітництва. Однак толерантність не скасовує причин протиборства, не долає протиріччя між конфліктуєчими сторонами. «Вона лише трансформує розвиток конфлікту у відносно мирне, ненасильницьке русло» [54, с. 34], сприяючи тим самим відтворенню соціальної згоди.

Останнє поняття, порівняно з конфліктологічними категоріями, поки що не отримало систематичного вивчення, хоча ще М. Вебером була продемонстрована засаднича роль згоди для упорядкування соціальної поведінки. Вчений розрізняв два роди погодженої взаємодії людей: по-перше, ті, що обумовлені згодою; і, по-друге, ті, що засновані на згоді. Причому дії соціальних суб'єктів на основі згоди ще не є солідарними і не суперечать та не виключають суспільної боротьби [55, с. 534]. Проте через відсутність згоди взаємодія або не відбудеться, або, перетворившись на незгоду, матиме негативні наслідки для її учасників. Тому «згода виступає конститууючою підвалиною *соціального* як специфічно людського способу буття» [56, с. 63], а взаємодії між політичними акторами, що засновані на згоді у найвищих цілях, тих, приміром, що закріплені конституцією, ми розглядаємо як єдино можливий субстрат нормально функціонуючого політичного процесу. Згода

між його суб'єктами постає, насамперед, як усвідомлена ними, у зв'язку з їх суспільним статусом і призначенням, та продемонстрована інтелектуальна, моральна, психологічна, комунікативна готовність до фахової діяльності в умовах, які постійно змінюються.

У разі конструктивного підходу в процесі осмислення, обговорення суспільної проблеми, оцінювання запропонованих різних шляхів її розв'язання раціонально діючі політичні актори не можуть не знаходити спільних точок, адже цілісність і функціональність суспільного організму забезпечується наявністю цих вузлів, де переплітаються між собою, поєднуються воєдино різноспрямовані інтереси, ідеї, пріоритети, утворюючи тло загального блага.

Історично сформованим політичним інститутом для реалізації цієї потенційної, перебуваючої в латентному стані суспільної згоди виступає парламент, для якого агора – його первинне, атрибутивне, нічим не замінюване призначення, втілення його демократичної суті. Ухвалення законів є вторинним, таким, що інституційно оформлює досягнуту на агорі згоду, є владним покликанням парламенту. Не випадково, що прийняті насіх, часто шляхом простого нав'язування волі з боку депутатської більшості, що склалася на цей час, без попереднього широкого обміну думками, закони виявляються недостатньо продуманими і малоефективними, і тому в подальшому вони регулярно переробляються під нову більшість, у зв'язку зі змінами внутрішньополітичної ситуації, балансу сил тощо.

Важливим витоком згоди, умовою її збереження виступає соціальна довіра, яку ми визначаємо як готовність до конструктивних взаємин із соціальним Іншим на основі визнання деяких спільних норм, обопільного дотримання поваги до особистої автономії й очікуваної передбачуваності дій без свідомого ущербу для кожного із суб'єктів взаємодії. В умовах усвідомленого конфліктного протистояння між соціальними, політичними акторами довіра можлива у вигляді впевненості, що контрагент по взаємодії, розуміючи неминучість санкцій у разі порушення ним деяких найбільш суттєвих вихідних вимог до соціальної поведінки, позбудеться суспільної підтримки з перспективою власної маргіналізації і діятиме в силу цього коректно.

Феноменологічно в політиці толерантність проявляє себе саме через наявність принаймні мінімально необхідного рівня взаємної довіри між політичними акторами, чим уможлиблюється консенсус між ними з ключових питань стосовно розвитку держави. При цьому відносини між політичними опонентами не позбавляються

якості динамічної напруги суперництва, адже консенсус – «це рішення, яке нікого не задовольняє повністю» [57, с. 47]. Але водночас завдяки толерантності забезпечується консолідуючий імпульс, необхідний для підтримування функціональної цілісності всієї політичної системи. Тому толерантність постає як єдина ланка між об'єктивною потребою всієї системи та її окремих елементів у кінцевих результатах і поступальними кроками, що ведуть усіх і кожного (хоча б частково) до них.

У межах теорії колективної взаємодії (theories of collective action) феномени довіри і толерантності розглядаються в контексті процесів соціальної самоорганізації та формування громадянського суспільства. Підкреслюється, що теорії колективної взаємодії здебільшого аналізують ситуації, коли існує певна група осіб, загальний для всіх інтерес (загальне або колективне благо) та потенційний конфлікт між індивідуальними інтересами та загальною метою. Проблема колективних дій (так звана «дилема колективної взаємодії») виникає тоді, коли перед індивідом постає вибір між альтернативними сценаріями: максимізація власних короткотермінових інтересів або співпраця заради досягнення загального блага [58, с. 6-7].

Р. Патнемом запропонований підхід, згідно з яким культура довіри та толерантності розглядаються як соціальний капітал – колективне благо, завдяки чому формуються далекосяжні мережі добровільних асоціацій – істотний елемент громадянського суспільства. Його розвиток і залучення все більшої кількості громадян в орбіту вирішуваних ним завдань, розгалуження і продуктивність горизонтальних і вертикальних відносин для самореалізації та задоволення індивідуальних і групових потреб стають водночас своєрідним інституційно оформленим продуцентом і тренінгом культури толерантності.

Ми виходимо з того, що ідеологічно найбільш вираженими, гострими, небезпечними, з огляду на їх негативний вплив на масову поведінку, є ціннісні конфлікти; і тому погоджуємося з думкою, що взаємодія різних систем ціннісних орієнтацій у демократичній державі за умови відсутності толерантності є антагоністичною, спричиняє «світоглядно-аксіологічний невроз» і політичну нестабільність [59, с. 13]. Толерантність стає недосяжною, якщо суб'єкти у своїх суспільних взаємодіях керуються власними ідеалами та цінностями і прагнуть до нав'язування їх Іншому в якості передумови або кінцевої мети. Толерантність якраз і полягає в тому, щоб питання переконань та ціннісних орієнтацій ставити на другий план у взаєминах, визнаючи за кожним природне право на його унікальний дизайн світоглядної, ціннісно-сміслової картини.

Толерантність є способом прагматизації та утилітаризації суспільних відносин і тому постає актом легітимації Інакшості, що спирається, в першу чергу, на раціональні аргументи й обов'язково співвідноситься з індивідуальним досвідом *рівноправного* з іншими входженнями до суспільного буття, знаходячи саме в принципі рівності своє суб'єктивне виправдання. Такий досвід потребує свого економічного підґрунтя. Тільки через відношення власності людина може проявити свою соціальну активність як суб'єкт легітимації. «Економічна незалежність індивіда визначає такий рівень його свободи, що забезпечує його незалежність від інших, а також створює оптимальні умови самовираження і самоздійснення» [60, с. 8]. Тому інститут приватної власності і цивілізовані ринкові відносини, що виходять із принципу соціального партнерства, що не допускають різкої майнової поляризації і тим самим сприяють підтриманню та відтворенню в переважаючій більшості учасників економічно-виробничого життя відчуття транскласової солідарності в головних цілях і цінностях, виступають економічним підґрунтям толерантності.

За умови наростаючої тенденції подальшої атомізації сучасного суспільства і посилення ізоляції індивіда в ньому, внаслідок послідовного відгородження впливу соціуму на сферу його приватності, безумовно, існує небезпека того, що «за будь-яких обставин до тебе ставитимуться байдуже-терпляче», що, на думку Інтернет-видання «Народний оглядач», дає підстави для оцінки толерантності як відмови від людяності. І хоча ми не погоджуємося з категоричністю такої оцінки, проте цілком очевидною для нас умовою повноцінного існування людини в світі є зацікавленість з боку інших людей до її долі, їхня небайдужість до її успіхів і невдач. Однак така зацікавленість не повинна перетворюватися на неконтрольоване втручання у приватний простір особи, і саме толерантність визначає його *міру*, виступаючи як вимога бути тактовним у взаєминах.

Інша небезпека випливає з того, що толерантність передбачає режим примусу щодо суб'єкта в царині його суспільних взаємодій. Спочатку він мусить стримувати себе у висловлюваннях, думках, оцінках, діях, аби не вийти за межі гравітаційного поля цінностей і норм «компромісу», «згоди», «свободи», «прав» Іншого. Далі він спонукається до певного типу мислення відповідно до «домінуючих культурних кодів», «престижних культурних ресурсів», «культурних сигналів і практик, що застосовуються для соціального включення і виключення» (П. Бурдьє) в умовах міжгрупових контактів. І,

нарешті, вчинки індивіда мають співвідноситися з інституційно закріпленим режимом толерантності і контролюється ним; їм дається публічна оцінка, за них він несе моральну і навіть правову відповідальність.

За таких обставин толерантність, а також дотичні практики політкоректності, боротьби з дискримінацією можуть перетворитися, за словами Дж. Калба (Kalbe), на «свободу під тиском, однаковість у поглядах по команді згори» і, як наслідок, – «інквізиторську толерантність» [61]. Так в ім'я відмови від будь-яких проявів сексизму, як повідомила німецька газета «Ді Вельт», Парламентська Асамблея Ради Європи підготувала рішення про заборону вживати в своїх офіційних документах слова «мама», оскільки в ньому, на думку його авторів, присутня конотація сексуальної експлуатації жінки з боку чоловіка, і замінити його терміном «один із батьків» [62]. Таким чином, не тільки від численних співробітників апарату РЄ, але й від освітян, учнівської молоді, соціальних працівників, інших категорій осіб у країнах ЄС, для яких уживання слова «мама» є природним і в смисловому плані абсолютно не зв'язаним з темою сексизму, фактично вимагається здійснити неприйнятне для багатьох з них «культурне перекодування». Зазначимо у зв'язку з цим, що абсолютизація толерантності, так само як й інших цінностей та принципів, відповідно до яких будується людське буття (наприклад, свободи, рівності, прав), не може не спричиняти дисфункцій у суспільному житті.

Толерантність є складним соціальним феноменом. Будучи синтетичною, інтегрованою, пов'язаною з усім комплексом соціальних відносин, вона передбачає певну матрицю соціальних зв'язків, культурних кодів, практик, сигналів, ресурсів, і тому форма її існування в соціальній реальності є дифузною [63, с. 13]. Тобто, вона не є жорстко структурованою, а радше такою, що проявляється через якісні властивості усталених структур і тому постає у багатьох своїх іпостасях як деяка межова визначеність: як діалог, переговори, протокол намірів сторін, досягнута згода, інші конвенційні форми взаємин, як найширше коло виявів плюралізму і свободи слова, прав людини тощо.

Будучи дифузною формою соціальності, толерантність не виникає сама із себе, а є відображенням умов і якості життя. Це ставить перед дослідниками необхідність визначення її соціальних засад. У загальному плані її вирішення передбачає вихід із таких принципів. *По-перше*, із розуміння взаємозв'язку особистості і суспільства, який у процесуальному плані розгортається за формулою: пошук

особистості – пропозиції суспільства – вибір особистістю із запропонованого суспільством для реалізації своїх практик – вплив особистості на суспільні структури й особливості функціонування суспільних інститутів.

Для толерантності має суттєве значення загальний контур побудови суспільного життя та його інститутів; їх співмірність із потребами та інтересами окремої особистості та її спроможність реально виявляти свою незалежність, автономію у взаємодіях з іншими членами суспільства та його інституціями, що відображається у суб'єкт-суб'єктивному відношенні до вимог, умов, пропозицій, які йдуть ззовні, і за можливістю селективно, на власний розсуд, згідно із своїми специфічними уявленнями про благо, добро, належне брати їх на озброєння і керуватися ними у життєдіяльності при здійсненні своїх соціальних ролей.

По-друге, слід виходити з того, що засади існують не самі по собі, десь віртуально, без і поза своїх матеріальних носіїв. Вони мають бути втілені в особливостях реально функціонуючих формалізованих соціальних інститутів, які, в свою чергу, повинні бути діючими, ефективними, здатними гнучко реагувати на постійно змінювані потреби особистостей і зростаючу варіативність ціннісних домінант масової свідомості.

По-третє, ці засади «спрацьовують» не автоматично. Тією мірою, якою толерантність як соціальна якість детермінується умовами власного існування – своїми засадами, такою ж мірою і особистість – носій цієї якості – набуває і формує її в себе під впливом відповідних обставин власного життя. Варто пам'ятати, що особистість як носій соціальних якостей і відношень розпочинається тоді, коли нею засвоюється структура соціального середовища, що у такий спосіб стає частиною структури її самої. Тому й толерантність як соціальна якість тим більше стає притаманною особистості, чим більш усталеними, виразними і послідовними виявляються втіленими в суспільних інституціях її цінності та норми, чим більш авторитетними, дієвими і визнаваними з боку соціальних акторів у якості обов'язкових правил гри є консенсусно-конвенційні форми взаємодії між ними – переговори, діалог, досягнута згода, відкриті парламентські слухання, громадські обговорення тощо.

Для цього важлива не просто наявність демократичних інститутів у політиці та громадянському суспільстві, а усталена практика включення їх як необхідних, легітимних, ефективних орієнтуючих і регулюючих механізмів у життєдіяльність індивіда, а також

порядок, за яким чинною є взаємозалежність між утворенням, функціонуванням зовнішніх щодо окремого індивіда структур і його актуалізованими прагненнями та соціальними уявленнями. За дотримання таких умов індивід сприйматиме продукуючі толерантності засади як щось раціональне, корисне, справедливе, а необхідність своєї толерантної поведінки – як суспільно затребувану та інституціонально забезпечену.

Передбачені для реалізації формату толерантної поведінки інституціональні ролі засвоюються індивідами за допомогою механізмів політичної соціалізації. Міра інтеріоризації толерантних інституціональних ролей у цьому разі виступає водночас чинником інтегрованості даної особи в соціум, а також основою консолідації неспівпадаючих між собою інтересів окремих його членів. І, навпаки, брак або невизначеність консенсусно-конвенційного дизайну структур соціального середовища, ігнорування суспільними інститутами у своїй діяльності норм і цінностей толерантності неминуче значно звужує тло для соціалізації індивідів у відповідному напрямі й не сприяє розгортанню дії суспільних механізмів консолідації їх як носіїв аргументів не співпадаючих, суперечливих інтересів та ідеалів.

З огляду на визначені нами соціальні засади толерантності, можна виділити такі фактори її розвитку:

- стан та динаміка гетерогенного складу суспільства з назрілими протиріччями в ньому і рівнем адекватності та ефективності в їх розв'язанні у напрямі мінімізації величин у відносинах нерівності;
- нормативно-правове забезпечення співучасті кожного бажаного сегмента у відносинах влади, місцевому самоврядуванні, реалізації мовних, етнічних, культурних, інших загальноновизнаних прав відповідно до світових та європейських стандартів;
- ступінь досягнутої свободи, забезпеченості демократії та відкритості суспільства, правової захищеності особистості, дієвість ефективних механізмів реалізації нею політичних свобод;
- активність і автономія інституцій громадянського суспільства у їх взаємодії з державою, наявність умов для самоорганізації і самореалізації особистості, підтримки меншин, інших вразливих груп;
- домінуючий у даному соціумі стан, характер та зрілість загальної, громадянської і політичної культури;
- свідомі зусилля громадських і політичних організацій, держави та окремих громадян на подолання соціальної, релігійної,

етнічної, расової, гендерної, культурної нетерпимості, ксенофобії, впливу негативних стереотипів, забобонів, упереджень;

– тип психокультури народу, особливості його ментальності, національного характеру, комунікативної культури;

– традиції релігійного, сімейного, суспільного виховання та міра їх впливу на становлення особистості, способи артикуляції та захисту її прав і свобод;

– рівень урбанізації, розростання мегаполісів, формування структур мережевого суспільства та ступінь їх незалежності від втручання з боку влади;

– різновекторність і щільність, доступність і відкритість до міжнародних контактів, вільний обмін інформацією, молодіжний, туристичний, студентський обмін, прикордонне співробітництво.

Не треба забувати, що соціальність Homo politicus маніфестує себе як єдність елементів унікального, одиничного світогляду і досвіду та елементів масово-типового, а політична соціалізація, так само як і політична діяльність індивіда, розгортається, головним чином, за прийнятими на даний час у групі, спільноті, суспільстві взірцями. Тому до факторів розвитку толерантності слід обов'язково віднести *моделі поведінки, що властиві впливовим, референтним групам*. В українському політичному просторі такою впливовою групою виступає еліта, яка всі останні роки демонструвала брак загальної культури, небажання і невміння домовлятися, нейротизм і повну неконструктивність у взаєминах, словом, нетерпимість одна до одної.

Всі згадані чинники зазвичай діють разом, хоча й із неоднаковою інтенсивністю, упродовж усього процесу соціалізації людини. Вони діють як у цілому на населення, так і селективно на певні його групи; як постійно, так і ситуативно; як явним, видимим, суб'єктно вираженим чином, так і прихованим, масовидним образом. Дія цих чинників проступає через реалізацію суспільних відносин – морально-етичних, ціннісно-нормативних, політико-правових, міжособистісних.